

УДК 355.48(497.1)“1878”

821.163.41-94:929 Игњатовић Ђ.

doi 10.46793/LZ-LIV1.129C

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 31. 07. 2024.

Прихваћен: 08. 09. 2024.

Др Срђан Цветковић*

Научни саветник

Институт за савремену историју, Београд

УСПОН ТОПЛОГ ДОЛА И СТАРЕ ПЛАНИНЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ ПРЕМА ДНЕВНИКУ СВЕШТЕНИКА ЂОРЂА ИГЊАТОВИЋА

Апстракт: Дневник свештеника, учитеља и хајдука Ђорђа Игњатовића из Топлог Дола представља незаобилазно и историјски сведочанство једног времена на југоистоку Србије. У њему су се преплитале националне тежње за слободом, хајдуковање као традиционални израз бунта против турске власти и православна духовност половином крајем једног века који је донео много тога новог и мењао и државне оквире али и традиционалне обрасце понашања. Прича о свештенику Ђорђу Игњатовићу и Кости Младеновићу Гаги као предузетном човеку и потомку хајдука и посланику за пиротски крај у Краљевини Србији и његовој продици је узбудљиво и незаобилазно штиво о успону и развоју једног села али целе Старе планине.

Кључне речи: Србија, ослобођење, хајдуци, Турци, Стара планина, Топли До

*

Устанци у Пиротском крају против Турака 1836-1941.

Становништво старопланинског краја дизало је многе буне Против Турака. Још 1836. у време Милоша Обреновића букнула је велика буна у Пиротском крају услед жеље да се територија пиротског округа ослободи зулума који су над народом чинили Турци а овај крај припоји Кнежевини Србији. *Хаџи Нешина буна* (Пиротска буна) 1936. године је имала две фазе: прва је почела зулумима и великом емиграцијом у остале делове Србије 1835. године а друга је обележена сукобима. Тада је за годину дана пребегло у Милошеву Србију око 1000 људи од чега многи кметови села. Махом су били задржавани у близини границе у селима Сврљишког и Књажевачког атара. Први који су пребегли у Гургусовац (Књажевац) су синови угледног пиротског трговца Хаџи

* scvetkovic72@gmail.com

Нешића. Он је био нека врста повереника за Пирот као и велики пријатељ кнеза Милоша. На дан 14. августа 1836. окупила се раја код Манастира у Темској који су дошли углавном из Пирота, Нишора и Градашнице а било је појединаца и из других села. Вођа побуне је био извесни Цветко, бивши полицајац из Књажевца. По народном предању, Цветка је опио један поп а у међувремену обавестио Турке о намераваном нападу на Пирот. Буна се завршила поразом устаника на Големом мосту у Пироту после чега је становништво сурово кажњено. Цветко је утекао према српско-турској граници. Плашећи се Турских акција Кнез Милош је морао да сузбија буну па је Цветко по његовом налогу убијен у месту Глога. Милош Обреновић је играо двоструку игру са једне стране подгревао је национално врење преко својих повереника у Турској а онда привидно мирећи становништво градио себи политичке поене и ширећи даље утицај међу Турцима.¹

Нишка буна 1841.

После Гилханског хатишерифа 1839. којим се тежило већим правима хришћанског становништва избио је још један устанак у овом крају називан још Берковачка Буна. Узрок новом устанку је још гори положај хришћана јер је муслиманско становништво било испровоцирано овим актом посегло већим репресалијама против Срба и других хришћана. Тражило се поштовање овог закона. Устанак је избио 5. априла 1841. године у селу Каменица а повео га је кнез тог села Милоје Јовановић и Никола Срндак. Захватио широку територију од српске границе до Грделичке клисуре и од северног дела Врањске нахије до пиротске Лужнице, Високог и Власине, а делимично је обухватио и области Берковачке, Белограчичке Кулске и Ломпаланачке казе Видинског санџака. У првим данима буне устаници су постигли велике успехе. У овом устанку су учествовали и многи Топлодолци. Побуњеници су били наоружани махом косама, секирама, вилама, тојагама и моткама, а на 5-6 људи пало је 5-6 пушака са мањком метака. Устаници су за кратко време ослободили скоро сву територију на десној обали Јужне Мораве са изузетком Ниша и ужег подручија Пирота, до српске границе и даље према горњем току Нишаве. На југу је та територија обухватала Власину, Грделичку Клисуру, део Пољанице као и побрђа планине Кукавице. Међутим, устаничка територија није дуго остала слободна. На позив нишког мухафиза Мустафа Сабри-паше, опкољеном Нишу кренули су у помоћ Арбанаси из Топлице и горње Јабланице, као и војни одреди врањског и приштинског паше. До правих битака дошло је на ушћу Власине у Мораву код места Ћурлинце, затим код Еминове Кутине у

¹ Више о устанцима и животу под Турцима у пиротском крају у 19. веку у Борислава Лилић, *Историја Пирота и околине I-II (1804-1918)*, Пирот, 1994.

Заплању и најзад код Каменице 12/24. априла где је после херојског отпора погинуо сам Милоје Јовановић са бројним устаницима.²

Арбанаси заводе ред

Посао кажњавања био је поверен Арбанасима. Пошто су потпуно опљачкали преко хиљаду српских села и само у нишком и лесковачком крају до темеља спалили или опљачкали 225 српских села међу којима и неколико пиротских међи којим и село Топли Дол на Старој планини. Арбанашке чете су спровеле опсежну рацију над српским сељацима. Многи Срби су убијени а велики број жена и деце био је одведен у ропство и никада се више није вратио својим кућама. Број укупно убијених Срба у овом устанку није се могао тачно утврдити и он је свакако износио неколико хиљада. Број избеглих Срба из овог краја међу којим и Топлодолаца, такође је био знатан и у првим недељама после сламања устанка, сасвим сигурно је износио неколико десетина хиљада људи

После гушења ове побуне путписац Жером Аадолф Бланки је 1841. на следећи начин описао живот сељака Старе планине: „Што смо дубље продирали у села скривена у шумама, то је био јаснији дубок очај који је обузео њихове становнике. Насељена чисто хришћанским становништвом, ова села су постала предмет беса Арнаута, који су вребали, попут ловаца који јуре плен. Срели смо много спаљених кућа, почупаних воћака, деце луталице, уплашених жена - свуда језа и пустош. Међу мушким становништвом, само неколико селобрадих старих свештеника усуђивало се да са нама размене неколико летимичних погледа и речи добродошлице. Покушао сам да их умирим говорећи им да су њихове недаће познате у Европи и да сам дошао у име хришћана у Француској да проценим ситуацију. Убрзо се вест пронела по селима и многи људи су дошли код мене да се поклоне француској тробојници, коју никад са поносом нисам носио. Још увек видим живахне групе бугарских сељака са дугим белим гарнитурама и овчијим капама. Окупљени око нас, хтели су вести, савете, па оружје... „Пушке! Гунс! викали су. „Дајте нам пушке и очистићемо шуме од ових дивљих звери!“ Нисам требао да подстичем такав ентузијазам, па сам свом преводиоцу саветовао да објасни људима да је најбоље што могу да ураде јесте да остану мирни и да сачекају праведну одлуку турске владе и незваничну интервенцију хришћанских снага да окончају своје невоље. Многи од њих су ми показивали своје празне куће, опустошене баште, злостављане жене, а онда су покрили лице рукама...”³

² Борислава Лилић, *Историја Пирота и околине I-II (1804-1918)*, Пирот 1994, 1-629; Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине*, Пирот, 2021, 33.

³ Жером Адолф Бланки, *Путовање кроз Бугарску 1841*. <https://severozapazenabg.com>

Исповест попа Ђорђа Игњатовића из Топлог Дола

О времену хајдука и животу Топлодолаца под Туцима и њиховој борби за слободу можда је најбољи документ оставио топлодолски свештеник Ђорђе Игњатовић. Рођен је у Топлом Долу у сиромашној сточарској породици. Школовао се, описменио, постао учитељ а потом и свештеник и одиграо важну улогу у буђењу националне свести људи у овом крају и борби за ослобођење.⁴

„По казивању моје матере, родио сам се 1847. или 8. године априла месеца 15. дана у селу Топлом Долу, окр. пиротског, од оца Игњата, — или како га зваху Иге, — Вељиног, и матере Јелене. Моји родитељи беху веома сиротни. Земље, које у томе брдном крају готово нико довољно нема, моји родитељи од свију најмање имаху, и живели су од чувања туђе стоке „под ајлук”. По оцу мом, који беше дозлабога прост човек, чобанин од главе до пете, и мене боља судбина не очекиваше него сиротиња и простота. Но хвала буди мојој матери, која беше иако проста, али бистра и благоразумна жена, учинила је те је мој отац поднео за мене огромну жртву тиме што ми је дозволио да будем ван куће, да одем „на даскала” и књигу изучим. И стога за све имам да заблагодарим матери. Да одем на даскала, то беше овим случајем.”⁵

Ђорђе се врло рано као бистро дете описменио и заслугом својих родитеља упутио у оближње школе у село Завој и Чипоровце. Био је потом учитељ у Гостуши и Градашници код Пирота и на крају писар код хајдука Стојана Ореовачког у вароши Чипоровци (данас Бугарска). У то време био је кратак пут од учитеља и свештеника до хајдука. Млади Ђорђе се управо кретао у кругу тих позива, бивајући час једно час друго, још као дете учећи од старијих и често мењајући место боравка. <https://severozapazenabg.com>

У служби Хајдук Стојана Ореовачког

„Годину дана доцније одем у село Станичење код некога Гоше учитеља, кога зваху „Серсем Гоша”, код њега сам само два месеца учио, па због болести напустим школу и код куће пробавим до Ђурђевог дана 1859. год. У то време отидем у Чипоровце, где годину дана проведем у школи код учитеља Александра Грбице из Самокова, па опет напустим школу и у својој тринаестој години погодим се за вајног учитеља у Гостуши, где

⁴ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници из новоослобођених крајева (забелешка)“, *Весник српске православне цркве* 1903, св. I стр. 52-61, II 141-150, III, 248-260.

⁵ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници...“, св. I, 52-61; *Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића* (1. део) <http://www.momcilovac.blogspot.com> [приступљено: 8.05.2024]

сам само шест месеци децу учио. Мени се никако није свидела суровост тадашњих учитеља, која је често пута превазилазила сваку меру, па као учитељ наумим да будем много блажи, а пошто сам и дете био и млађи готово од свију мојих ученика, то и да сам строжији хтео бити, не бих могао. После часова ја сам се као дете играо заједно са мојим ученицима

бацајући камена из руке и праћке, те ми се ђаци јако напустише у учењу, због чега постанем строжији, али се ђаци због тога разбегоше; и тако сигуран учитељ без ђака вратим се кући, где две године пробавим и почнем и сам заборављати понешто што сам знао. Стога навалим молбом код мајке да ме понова пусти у школу, што она и учини преко воље очеве, те тако 1862. године понова одем у Чипоровце и годину дана учио сам код учитеља Анђела Гоцића из Бер-ковице. ...

„Ту у селу Чипоровци као ђак, на велики страх оца и матере, будем писар вође усташа — мога ујака чувеног хајдук-Стојана из Ореовице, окр. пиротског, кога Турци зваху „Кара Стојан”, који заједно са ћерком, у мушко руво обученом, четоваше. Због моје младости он ми не повераваше важније ствари него обичне, које су се односиле на њихово оружање и храну. Но од моје сестре дознадох да су из Србије добили од неког ајдука писмо да се примакну граници, да је Београд у опасности и да ће нешто важно да буде. Доцније сам видео да се је све то односило на познати догађај „бомбардовање Београда”. Но те године мој несретни ујак „Кара Стојан” погину изнад Чипоровца. Турци му главу осекоше и набодену на бајонет однеше је цару у Стамбол. Кад су победно и свечано на страх народу пронели главу мог ујака кроз Чипоровце, горко сам плакао. Те 1862. године дођоше из Русије протерани Черкези, од којих се створи читава размирица...“⁶

Током 1968. године млади Ђорђе Игњатовић враћа се у своје родно село Топли До и прима се за учитеља где се отворила нека врста приватне школе са акцентом на верску наставу:

⁶ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници...“, св. I, 52-61, II 141-150, III, 248-260; *Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића (I. део)*, <http://www.momcilovac.blogspot.com>.

[приступљено: 8.05.2024]

„...За време мога двогодишњег учитељевања у свом селу ја сам гледао да по угледу на учитеље у Чипоровцу, поред обавезних књига: буквара, часловца и псалтира, учим децу још и црквеној историји Старог и Новог завета, а тако исто и рачуну и црквеном певању. На првој коледи — о Св. Игњату — они су већ певали уз „ој коледо...” још и божићну катавасију „Кристос раждајетсја славите...”⁷

Подизање Цркве Свете Параскеве у Топлом Долу

Убрзо затим 17. августа 1969. године учитељ Ђорђе постаје и ђакон и свештеник у свом родном селу на радост свих мештана. Ево како је у својим сећањима описао тај историјски чин као и обнову и подизање Цркве Свете Параскеве у Топлом Долу:

„...Враћајући се као свештеник у моје село, моји добродушни сељани сви скупа — са женама и децом — дочекаше ме испод села. Видевши их, ја се скинем с коња, метнем на себе епитрахил, с крстом у руци благословим их и пођем к њима; а они к мени са сузом радости у очима, и сви ми пољубише руку и свети крст. Ово ме је тако тронуло да и оно мало речи што им у узбуђењу могадох рећи изговорим дрхтавим гласом. Радост и задовољство мојих сељана не беше мање од радости мога оца и матере, који су се у сузама купали, љубили св. крст, руку и грлили ме.

Тако под епитрахилем и с крстом у руци кренем се у село, где сам у свакој кући, на њихов захтев, осветио водицу. То беше најсвечанији дан у моме животу, а и за моје сељане, којима сам доцније био све и сва, који су ме поштовали као најрођенија оца и волели као брата, па су и у крв и у ватру доцније са мном пошли за милу и свету слободу. Мојим радом они су ми толико поверења поклонили да сам им био вођа, а они за мном ишли с пуно љубави и вере.”⁸

Ђорђе је као свештеник био вредан и марљив. Брзо је заслужио љубав и поверење мештана Топлог Дола. Радио је на развијању братства и слоге међу мештанима али је такође негово добре везе и односе са Засковчанима, Темштанима, и околним селима а највише са темачким манастиром Светог Ђорђа који га је много материјално и духовно помагао:

„Но од првих и најглавнијих брига беше ми да подигнемо црквицу, што смо наскоро учинили уз припомоћ добрих и побожних хришћана из околине. То беше неокречена чатмара, са прикупљеним старим иконама,

⁷ Исто.

⁸ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници...“, св. I, 52-61, II 141-150, III, 248-260; *Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића (I. део)*, <http://www.momcilovac.blogspot.com>.

[приступљено: 8.05.2024]

простим утварима и одјејањем. Но то беше исто као и највеличанственија катедрала пуна сваког празника и стараца и људи и деце, који у ропској тузи, под притиском, беху у њој као анђели пуни вере, наде и љубави!..⁹

Лов на медведе

„...До 1875. год. све моје старање беше на утврђивању што јачих братских веза међу парохијанима, на саопштавању у питањима вере и божијег закона и настављање њиховог благостања. Помоћник у овом послу беше ми покојни игуман темски Ћесарије, кога су сви звали „деда Ћесарије”, под чијом управом манастир Темски бројаше на стотине грла говеди, коња, оваца, коза, стотинама кошница. Једном речи, беше изобиља у сваком погледу. Поред тога, ја сам гледао да пружим и мало корисног задовољства својим парохијанима, приређујући кадикад лов на медведе. Овим сам хтео да буду на све спремни и вешти, као да сам слутио нешто; а да би ствар била што обичнија, и покоји од Турака у овоме је учествовао, а разуме се и деда Ћесарије...”¹⁰

Српско турски ратови и Устанак Топлодолаца 1876.

„...Устанак Срба у Херцеговини 1875. и наговештај почетка Српско-турског рата 1876. као и тешка зима услед чега је многа стока од глади поцркала а цене хране скочиле условили су велико незадовољство у народу. Све очи биле су упрте у Кнежевину Србију с надом у помоћ и да ће се коначно и овај крај присајединити тек васкрслој српској држави. Турске одмазде и велика криза у турској држави са мноштво одметнутих банди увећавало је даље незадовољство народа по селима на Старој планини. Важну улогу у буђењу националне свести као и у организацији самог устанка против Турака у овом крају имао је поп Ђорђе као главна спона између српске војске и мештана.

„Нигде никог да ме обавести, да ме упуту. Народ видећи то беше претрнуо од страха — и ја се реших. Одмах сутрадан, 30. јуна са дванаесторицом мојих сељана одем у Каменицу (село књажевачко), узмем 40 пушака дугачких кремењача и 10 пиштоља са по 10 туцета барута и пошаљем мојим сељанима с наредбом да се оружају, да поставе стражу и да из села никог не пуштају даље ван атара. Ја пак са њих неколико одем у

⁹ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници...“, св. I, 52-61, II 141-150, III, 248-260; *Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића (I. део)*, <http://www.momcilovac.blogspot.com>.

[приступљено: 8.05.2024]

¹⁰ Исто.

Књажевац, узмем на реверс још 40 пушака капслара и барута, па се ноћу по ужасном плъуску вратим у село, раздам пушке и барут и појачам стражу са добровољцима који су пошли за Чипоровце, и ја их на одмор задржао. То беху батаљони добровољаца са старешином Филип-војводом, који су носили и два брдска топа....¹¹

Од војводе Филипа потражим савета и замолим га те остави десет добровољаца па оде. Све сам ово у највећој тајности учинио. Но чувени зликовац и тирјанин Арнаутин Бор-Фета чује за ово. Скупи 500-600 које низама, које башибозука и крене се на нас, а ја га са сељанима и тих десет добровољаца причекам изнад села Засковци 11-ог јула и ту отпочнемо под мојом командом бој, који је пола дана трајао. Но узалудна је била срчаност мојих сељана, моје храбрење и храброст добровољаца. Ми смо морали да подлегнемо шест пута јачој сили, бољем оружју и муницији. Они нас надбише и село Засковци упалише. Добровољци нам одоше, а ја се вратим са сељанима у село, но и у њих беше ушао велики страх, те се готово сви разбегоше код деце у планину, по збеговима...

14. јула 1876. ја, мој брат Коста Гага, Станко Марић, Гога Станковић и Гога Ранчић договоримо се у пустом селу код моје куће на докату шта ћемо и како ћемо. Ја бејох изво опанке да се на сунцу осуше, јер беше прошлог дана кише, па сам се попео бос на шљиву да ухватим рој који се онда пусти. Таман већ пола роја смамио у кошницу, а брат ми Коста повиче: „Бежи, изгинусмо!“¹²

„...Машим очи према селу и угледах много Турака, Черкеза и Цигана како низ брдо Црвени брег јуре к селу као курјаци. Бацим пушку и пчеле, које ме грозно изуједаше; брат ми додаде пушку и почнемо бегати. Она тројица већ беху побегли. Торбу са епитрахилем, требником, крстом, свети миром и ножницама, коју сам увек са собом носио, заборавих понети, а такође и чарапе с опанцима.

Турци нас опазише и почеше пуцати из пушака у село и за нама. Нешто од страха, а још више од пута, који беше сам оштри камен, а ја бос, сустанем. Потрчим десетину корака па се срозам на земљу, дигнем се, па опет тако. Турци пуцаху за нама, али нас Бог сачува, те не изгинусмо. Донекле сам бегао, па кад видех да не могу даље, махнем руком да иде и да гледа децу и укућане (који су из три куће у једном збегу били око 30 чељади) да се посакривају; а мени како Бог да. Брат ме послуша и побеже, а ја, пошто сам већ за једно пола сахата био далеко ван села, скренем изнад пута у један шумарак. Погледам ноге, сама рана и крв. На уста ми од умора иде горчило и свега ме мртав зној облио. С овако осакаћеним ногама не могу да крочим више. Скинем појас и пресечем на-двоје те умотам ноге. После

¹¹ Исто.

¹² Исто.

једног сахата одмора, променим капислу на пушци, прекрстим се, па хајд даље. Но чим изиђох из шумарка, угледах преко пута на једној страни брда неколико Турака, који би ме пушком могли дохватити. Стога се брзо вратим на оно место и решим се да чекам мрак, па да онда бегам...

Кад се добро смрче, опет се прекрстим, обрамичим пушку и извадим тесак, па пођем кроз велику шуму, у којој се ни дању не може добро видети, а која је опет пуна медведа. Тек у неко доба у ноћ стигнем у Јуначев дол — место где су нам деца у збегу била, па одатле отишла, како им је мој брат Коста јавио да бегају ка граници. Ту затекнем њега и другог брата Гогу, који су ме на лавез паса с напереним пушкама причекали, пошто је била помрчина да ме одмах познати нису могли. Кад ме познаше већ, ја падох од умора да прикупим мало снаге. Један од њих узе парче козје коже те ми начини опанке преко оних од појаса, који се већ поцепали беху, а други начини каше од масла, сира и брашна, но ја нисам могао залогај да окусим.¹³

Топлодолци у збегу код села Горња Каменица

„...Морали смо даље за децом да идемо. Брат ми понуди коња, кога су ради мене задржали, но ја не хтедох, јер помислих шта ће деца уз пут да једу у планини (јер су им мајке тек по мало хлеба понеле, по једну преобуку — њих, и више ништа, а све друго што су ране овде изнели, оставили затрпано у земљи и жбуњу). Стога натоваримо на коња по једну мешину масла и сира и од аљина што је још могло да се на грешном кљусету натовари, па пођосмо полако пешке...

Пут је ишао као уза зид — тако је врлетно место — и једва у саму зору изађосмо на врх Бабиног зуба. Беше дивно и ведро јутро! Лепше ми се учинило нег кад сам га некада безбрижно посматрао. Деца као поклана поспала на ледини, а стари будни, ћућоре и пре-мишљају о тешким јадима. Они нису веровали брату кад им је реко да сам жив —

¹³ Исто.

мислили су да сам погинуо, па када ме видеше, обрадоваше се и грљењу нашем не би краја...¹⁴

После мале почивке разбудимо децу и кренемо преко брда у село Црни Врх, које беше празно, јер су се људи већ разбегли били. Тако исто затечемо празно село Равно Бучје, изнад којег смо у рововима преноћили, па сутрадан стигнемо на границу код Јованове ливаде, где затечемо из 16 села избегле људе, који су све, па и стоку, овамо изнели, а ми само са голом душом. На караули нађосмо 50—60 постаријих људи, који су чували стражу. Питасмо их шта ћемо и куда ћемо сад, на што нам рекоше: „И ми сами не знамо!” — Но нас умириваше сама помисао да смо на слободном земљишту и да смо готово спасени...¹⁵

„...Дознавши од стражара да се ту близу, на 4—5 сати, налази манастир Св. Тројица, ја оставим децу, па на коњу одем тамо, где стигнем у сами мрак. У манастиру затечем једног од месних калуђера и Доротеја из Темске, мога доброг пријатеља. Игуман отац Пантелија не беше ту, али наскоро дође. Ја му се представих и упитах за упутство шта да радимо, на шта ми он рече да има од Манастира наређење да прима свештена лица која ту потраже склоништа, и то бесплатно. Но једно због тога што је нас било повише, те се не би могли сместити и на досади би били, — а друго што и ту не би били сигурни, јер ми отац Пантелија рече да је био на Пандирало и да су Турци већ на наше земљиште ступили и заузели села Грбавче, Преконогу и још једно, коме се имена не могу сад сетити, наумим да идем у унутрашњост да сместим децу и браћу, па да се опет придружим војсци. То ми исто и игуман саветоваше.

То беше уочи недеље, те због службе преноћих ту, а готово и не спавах целе ноћи, причајући с Доротејем како је ко страдао. Сутрадан сачекам док се служба сврши, па да се кренем. Ту сам први пут видео и чуо да се литурђија одваја од јутрења, јер код нас се то вршило уједно. Не мање беше ми необично српско певање, пошто смо ми по грчкој псалтики певали.

После се опростим са игуманом и Доротејем и пођем натраг деци у планину. У путу кроз Г. Каменицу беше попустила плоча на коњу, те ми један Циганин само за клинце што је нове метуо наплати 40 гроша! (Ово бележим зато да се види како је се Цига умео користити овом приликом).

Испод села Репушинце стигнем моје у планини, где у једној густој шуми преноћимо, па сутрадан кренемо кроз Папратну и Горњу Каменицу. Ту сиђоше око 200 наоружаних људи, све старијих од 40 год., које упитасмо којим ћемо путем најпрече и најбрже стићи у Књажевац ... „Вратите се натраг, где ћете? ... Књажевац је већ заузет — Турци су у њему!” — рекоше нам они...¹⁶

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

Повратак у спаљени Топли До и ослобођење Пирота од Турака 1877. године

„...Кад видесмо да нам је пут пресечен, морадосмо се вратити натраг право у Каменицу. Каменичани, чувши да се Турци и њиховом селу приближају, таман почели да се спремају за бекство у планину и по збеговима. Ту смо се доста наплакали гледајући како се сиротне жене муче да спасу нешто од свог имања. Људи у војску, а оне саме са старцима товаре на кола (која целог лета нису радила, те се расушила) колико им волови не би могли повући, па чим упрегну волове и наједвице повуку, кола се поломе и расточе, товар попада, а оне ударе у писку и лелек, а и деца такође. Уто осморо Черкеза на коњима пројурише кроз село. Но код суднице бежу неколико пандура, који опалише на њих из пушака, те се ови натраг вратише, а ми брже-боље бежи опет у планину, одакле смо и дошли, где седисмо до 25. јула ...

У то време чусмо да су из Пирота послали владику са четири свештеника и двојицом чорбација да иду од села до села и да са брегова вичу: „Чуј, народе, предајте се и вратите се својим кућама! Цар је свима опростио!” Ја сам знао да се нипошто не смем враћати, а и сумњао сам да је то истина. Но кад видех да су се многи вратили, јер нас беше 16 из само пиротских села и да ћемо овако од глади и под ведрим небом поскапати, намислим да се вратимо. (За сво време у збегу ранили смо се качамаком од пшеничног, јечменог и раженог брашна, а ја сам уз то од муке пушио стару букову шуму уместо дувана!)

Кад смо били у селу, имали смо шта видети. Ужас и пустош. Од 64 куће остало је само 3 куће; све остало, као куће, кошаре, стаје и амбари, све је претворено у пепео! ... Нигде дрвцета живог! Све изгорело. Само камене зидине стоје и од њих још јара иде, а сироте жене наричу и кукају по њима! И ми ударисмо у плач. Остали смо голи без ичега и без крова. Сва мука наша, сав труд наш, сва тековина наша претворена је у пепео. Кућа над подрумом плочом покривена, амбар са житом над подрумом, такође плочом покривен, 2 штале са самалуком, две кошаре, механа с бакалницом и подрумом, жито, масло, сир, судови са пићем, 700 ока вуне, 270 оваца, 85 коза, 63 грла говеди, 7 јарма волова, 7 коња, 12 крмача, 40 кошница, гуске, кокоши, каце са сиром и маслом, покућанство, черге, прећа и шта ти још знам — све то опљачкано и погорено!

Пре тога деветоро сељака наших буду заробљени по збеговима и отерани у Пирот, где су их код Старе цркве под надзором држали. Кад је било наређено да владика иде и зове народ на предају, пусте и њих, те да и они то исто чине. Од жена дознадосмо да су пре два дана дошли и из 40 кућа

домаћини и отишли већ на предају, а неки су понели и пушке што сам им ја био раздао. Погледам децу. Бледа и изнурена, тек им душа у носу. Жене изнурене, ломне. Браћа тако исто. Остали смо без ичега. Нашто ће нам онда живот? Овако смо децу довели на огњиште, ако ме и погубе, остаће браћа; а да их водим у туђ свет, где ни порушених зидина не би имали, не могу. Стога кажем браћи: „Ајте и ми да идемо, па шта нам Господ да!” — и крену смо се у Пирот ...¹⁷

Иако је за топлодолског свештеника Ђорђа Игњатовића био „исплетен конопац“ јер је подбуњивао народ на устанак и био коловођа он је заслугом и интервенцијом владике нишког Партенија остао у животу али је добио премштење из Топлог Дола у парохију у Пироту где га је убрзо сачекало ослобођење пиротског краја од Турака и присаједињење ових крајева Кнежевине Србији. „...16. децембра 1877. Пирот се ослободи, и ја данух душом. Како се све више и више приближавао дан ослобођења и васкрса слободе, народ у Пироту бејаше сав усхићен радошћу и благодарношћу, која је достигла врхунац свој на дан 16. децембра 1877. год. Тога дана рано — изјутра — цео народ беше изашао испод варош до места Могиле („Маћилке”), где пресрете браћу и ослободитеље — војску српску са ђенералом Хорватовићем...”

Поред Ђорђа Игњатовића и Коста Младеновић Гага други предводник Топлодолске буне је затворен био у Влашком селу па је тек на интервенцију руског конзула пуштен. Неке породице Топлодолаца су уплашене од турске одмазде избегле чак у Параћин и Неготин. Будући да се то масовно дешавало и у неким другим селима султан им је 1877. послао јавно помиловање.¹⁸

Породица „Гага” и успон Топлог Дола и Старе планине после 1878. године

Други предводник устанка и заслужни човек за развој Топлог Дола али и целог краја Коста Младеновић Гага је рођен у хајдучко-сточарској продици 1835. године у Топлом Долу. Од предузимљивог сточара брзо се изметнуо у страственог и успешног трговца. Иако легенде говоре о нађеном хајдучком злату ипак Коста Гага се обогатио између осталог продајући велика стада коза и јараца са Старе планине грчким трговцима у Солуну, Египћанима у Александрији и Турцима у Истанбулу а купујући и препродајући штављену кожу и друге производе. Користили су своје

¹⁷ Ђорђе Игњатовић, „Наши свештеници...“, св. I, 52-61, II 141-150, III, 248-260; *Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића* (1. део) tomcilovac.blogspot.com [приступљено: 08.05.2024]

¹⁸ Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине*, Пирот, 2021, 33.

везе међу Бугарима, Грцима и Турцима. У Истамбулу су одседали код пријатеља Мугхамеда Озлогуа са чијом је породицом био пријатељ још његов деда Младен Гага. Коста је иако из сточарске и хајдучке фамилије ипак схватио да долази ново време трговине, знања и технологије и у том правцу изабрао је да доцније усмери и свог најстаријег унука. Заједно са свештеником Ђорђем Игњатовићем предводио је побуну против Турака 1876. када се стотинак

Породица Косте Младеновића Гаге, сточара и трговца, који је био један од првих посланика за Пиротски крај (Фото: Породица Зарић из Београда)

Топлодолоца одупрло вишеструко надмоћнијем турском башибозуку. Био је од стране Турака због тога затворен у Влашком Селу али се затвора ослободио интервенцијом руског конзула. Био је потом један од предводника обнове Топлог Дола. На изборима фебруара 1893. изабран је као „тежак“ за народног посланика. Између свега 136 посланика из целе Србије Топли До је имао једног и то је било велико признање за само место. Но он се није одао политици наставио је да као велики домаћин унапређује сточарство. Како би поспешии производњу качкаваља и унапредио квалитет производње унајмио је добре грчке мајсторе. Највише захваљујући његовом новцу и залагању обновљена је од Турака спаљена 1876. Црква Свете Параскеве и сазидана од тврдог материјала у времену од 1899-1903. године.¹⁹

Коста Младеновић Гага је са женом Недељом имао три сина и две кћери. Његова кућа у Топлом Долу била је типична породична задруга где се он највише питао а заједно су живели сви синови Никола, Риста и Милан са породицама као и послуга (пастири, качкаваљције...) Отац Димитрија Младеновића Никола рођен је 1861. године и од малих ногу помагао је свом оцу у трговини качкаваљем и стоком. Никола је био омиљен у селу. Имао је бројну породицу четири сина и две кћери. Држао је касније гостионицу и кафану у центру села. За време Првог светског рата 1915 - 1918. помогао је петорици српских војника који су бежали из бугарског заробљеништва да се домогну Темске и тако спасао бугарске потере. Такође је помагао током Првог светског рата и сиромашне топлодолске сељаке и људе из околине да преживе оскудицу. За време Првог светског рата погинули су му два сина као борци српске војске.

¹⁹ Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 56-57.

Његов син Никола је био окренут више сточарству док је Коста Младеновић Гага као отац породице и неприкосновени ауторитет имао ширу визију и схватао је значај образовања и трговине у новом времену. Стога је управо инсистирање Косте Гаге после завршене основне школе у Топлом Долу са свега тринаест година његов најстарији унук Димитрије 1899. наставља школовање у Солуну. У Солуну је током школовања боравио код партнера и породичног пријатеља кир Георгиса. По повратку у родни крај Димитрије поред оца и деде наставља да шири породични посао. У јесен 1901. поново на инсистирање Косте Гаге Мита одлази на даље усавршавање у Лајпциг али је тамо будући окренут више послу и завичају издржао само годину дана.²⁰

Успон и пад „Мите Гаге“

Димитрије Младеновић-„Мита Гага“ краљевски сенатор, индустријалац, велепоседник (Топли До, Пирот 1886 – Пирот, 1965). Родио се и прва знања о животу и основну писменост стекао у малој основној школи у Топлом Долу која је почела да ради 1896. године. Потиче из имућне топлодолске породице сточарског трговца Косте Младеновиће Гаге („Гађини“) који је уз свештеника Ђорђа Игњатовића био један од утемељивача Топлог Дола после велике турске поаре села 1876. године. Костин деда, Митин чукундеда, Младен Гага, био је чувени хајдук са Старе планине.²¹

По деоби породице наследио је са оцем Николом породичну кућу, две качакављџинице, око 2000 оваца и доста новца. Мита Гага се 1906. године на наговор деда Косте оженио Младеном лепом и вредном девојком из не тако богате топлодолске фамилије Митћиних. После смрти Косте Гаге током 1909. Димитрије се сели у Пирот где подиже породичну кућу и отада је његов живот више везан за град. Са њим су кренули и његов отац Никола са породицом као и његова баба Недеља. Купили су плац у Пироту и сазидали кућу на месту које је тада била општинска ледина а данас је зграда фабрике обуће Тигар. Породична кућа и имање у Топлом Долу остала је браћи Величку и Петру Младеновићу. Ипак он је инсистирао да се и даље његова деца рађају у Топлом Долу и даље је и пословно и духовно тежио развоју и свог родног места за које је био до краја живота необично везан.²²

²⁰ Више о животу у улози породице Гага у Бора Костић, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, 2009; Давор. Лазаревић, *Пиротски качакавал – Прича о најпознатијем српском сиру*, Пирот 2021.

²¹ Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 56-59.

²² Исто, 60-61; Бора Костић, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, 2009.

Мита је у младости припадао Народној Радикалној Странци али није узимао озбиљније активно учешће у политичком животу. Био је учесник ратова од 1912. до 1918. године. Учестово је 1912. у Првом балканском рату у битци код Прилепа и за то био одликован. Такође је био одликован и за битку код Брегалнице 1913. против Бугара ау Другом балканском рату. Био је учесник битке на Церу и Колубари. Повлачио се са српском војском као индентант преко Албаније на Крф. Потом је учествовао у пробијању Солунског фронта. Према неким причама истакао се 1917. наводно тако што је послужио као један од сведока на Солунском процесу када је суђено Драгутини Димитијевићу Апису и официрској заверничкој организацији „Црна рука“ - наводним атентаторима на Краља Александра. Наиме он је према тој верзији обавестио краља о припреми атентата јер је случајно чуо разговор завереника радећи као интендант у војничкој кухињи. Од тада према тој верзији тј. Усменом предању датира велико пријатељство и поверење са Каљем Александром које је преточено и у кумство. Говорило се да је Краљ Александар тајно посетио о Миту Гагу и да су заједно одлазили у лов на Старој планини. После рата по ослобођењу Пирота и Србије Мита Гага је био један од првих носилаца албанске споменице и то је уз пријатељство са Краљем била велика одскачна даска у његовој даљој привредној и политичкој каријери.

У међуратно време, ничу Митине фабрике и радионице за израду обуће и квалитетног качкаваља. Временом постаје најважнији индустријалац и целом крају. Познат је као оснивач „Индустријске радионице Тигар, Димитрије Младеновић Гага и комп.“ (1935), која је производила гумене производе и све врсте гумене обуће. Како би задовољио потребу града и предузећа за енергијом подигао је са ортацима и хидроцентралу „Темац“ (1939) у близини варошице Темска. Наставио је традиционални породични посао трговином стоком. У Топлом Долу је усавршио малу породичну фабрику за израду највалитетнијег качкаваља који се извозио служио на светским трпезама (Француска, САД). Приликом женидбе свог сина Најдана новембра 1937. наручио је осим свадбе и снимање филма о Старој планини и Топлом долу који је сачуван и данас представља један до најлепших споменика тога времена.²³

²³ „Јуче је Пирот био препун народа. Сав тај свет слегао се да види једну свадбу: Димитрије Младеновић Гага индустријалац, женио је сина. У 11 часова обављено је венчање. У веселу је узело учешћа преко 5.000 људи, тако да су улице око фабрике гума Димитрија Младеновића и Комп. биле пуне света. Гагин син Најдан Младеновић индустријалац венчао се са г-ђицом Десом Чичановић, ћерком г-ђе Пијаде и пок. Николе Чичановића, трговца из Београда. После венчања приређен је ручак у хотелу “Национал” за 500 званица” писала је з пиротске дневне штампе 23. новембра 1937. године. Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 62-63.

У зрелим годинама бавио се и директно политиком. Постао је члан ЈРЗ, на чијој је листи први пут изабран за народног посланика у Нишавском срезу, на изборима 11. децембра 1938. На изборима 12. новембра 1939. изабран за краљевског сенатора на владиној листи у Моравској бановини. На тој дужности је остао до 1. априла 1941, када је указом краља Петра II Сенат распуштен. Краће време од 8. априла до краја маја 1941., обављао је дужност председника пиротске општине. Прича се да је позајмио новац свргнутом председнику владе Драгиши Цветковићу да побегне из земље и да је сам саветован да бежи. Пао је у немилост због опирања бугаризацији од стране бугарског окупатора али и због контаката и моралне и материјалне подршке покрету отпора Драже Михаиловића (најчешће преко Душана Петровића Бороша Топлодолца који је био командант Нишавске бригаде ЈВУО). Мита Гага је готово током целе окупације од Бугара био интерниран у логору Крсто Поље на Егејском мору а потом и Црвени брег (Бугарска).²⁴

Хапшење и осуда на смрт Димитрија Младеновића Гаге

Одмах по ослобођењу 16. новембра 1944. ухапшен је међу првима од стране комунистичких власти и саслушаван у канцеларији шефа пиротске ОЗНе Предрага Бошковића Павла. Оптужен је због тога што је био кратко време председник општине Пирот али и због материјалног помагања покрету Драже Михаиловића. Осим тога партизанске власти су га повезивале и са ликвидацијом партизанске групе „Балканског и Коте“ у Топлом Долу током 1943. године коју је организовао Душан Петровић Борош. Како припрема за суђење цео број пиротске Слободе 5. маја 1945. био је посвећен народном непријатељу Мити Гаги. Готово месец дана сваке вечери је у ћелији ишчекивао смртну казну у нишком затвору. Осуђен је од стране Војног суда на смрт 21. маја 1945. године. Потегнуте су разне породичне везе преко његове снаје Десе које су сезале све до високог партијског функционера и министра правде Моше Пијаде да му се спасе глава. Смртна казна му је током јуна ипак преиначена на временску 10 година затвора уз конфискацију целокупне имовине. Још је више казна умањена 19. новембра 1945. на свега 5 година што је била својеврсна потврда и његове невиности. Ипак фабрике, хидроцентрала, сва непокретан имовина, воденице, баште њиве, сувати и ливаде у Топлом Долу, Пироту и другим местима прешла је у руке државе.²⁵

²⁴ Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 62-63; Бора Костић, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, 2009; Давор Лазаревић, *Председници градске општине Пирот (1918-1941)*, Пирот 2022.

²⁵ Бора Костић, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике Тигар*, Пирот 2009.; Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 62; Давор Лазаревић, Петар М. Видановић, *Пирот у Другом светском рату, I*, Пирот 2022.

Затворску казну је одслужио у КПД Сремска Митровица да би био ослобођен даљег издржавања 19. новембра 1949. године. Био је у истој згради у затвору као и његов противкадидат са избора 1938. левичар и председник Народне сељачке странке професор др Драгољуб Јовановић. Након амнестије живео еј неко време код ћерке Наде и зета Душана Зарића у Београду па се потом вратио у Пирот где је живот окончао у сиромаштву 1965. као „народни непријатељ“ заборављен од свих. Човек који је био поштован од својих радника а коме је непожељно било доћи на сахрану. Рехабилитован је пред Вишим Судом у Београду 2009. године. По њему постоји само једна мања улица у Пироту и Топлом Долу 2019. године. Иницијатива Топлодолаца да се подигне споменик у Топлом Долу августа 2022. је у фази реализације. Иницијатива Друштва историчара Пирота да му се подигне споменик у Пироту као заслужном грађанину је одбијена.²⁶

Литература:

Адолф Бланки Жером, *Путовање кроз Бугарску 1841.*, <https://severozapazenabg.com>

Игњатовић Ђорђе, *Наши свештеници из новоослобођених крајева (забелешка)*, Весник српске православне цркве 1903, св. I, II, III.

Костић Бора, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, 2009.

Лазаревић Давор, *Председници градске општине Пирот (1918-1941)*, Пирот 2022.

Лазаревић Давор, Видановић М.Петар, *Пирот у Другом светском рату. I*, Пирот 2022.

Лазаревић Давор., *Пиротски качкаваљ – Прича о најпознатијем српском сиру*, Пирот 2021.

Лилић Борислава, *Историја Пирота и околине I-II (1804-1918)*, Пирот 1994.

Приче старог Пирота: Исповест свештеника Ђорђа Игњатовића (I. део), <http://www.momcilovac.blogspot.com>

Цветковић Срђан, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине*, Пирот, Пипрес 2021.

²⁶ Срђан Цветковић, *Кратка историја Топлог Дола и Старе планине...*, 62.

*Summary***Srđan Cvetković****THE RISE OF TOPLI DO AND STARA PLANINA AND THE
LIBERATION FROM TURKS IN 1878 ACCORDING TO THE DIARY
OF PRIEST DJORDJE IGNJATOVIC**

The work deals with the rise of Toplo Do as the central place of Stara Planina, its efforts and sacrifices during the liberation from Turks as well as its development path until the annexation of Pirot region to Serbia in the period before Second World War. In this short but exciting history of this place, a prominent role was played by several important figures for the history of Stara Planina. One is priest Djordje Ignjatović, teacher and hajduk scribe under hajduk Stojan Oreovački, leader of the rebellion against Turks in 1876. Kosta Mladenović Gaga, a grandson of a hajduk from Stara planina, successfully made his mark in trade and started the development of the entire region with his money and talent. In addition to trade, he was involved in politics as one of the first MPs for Pirot region after joining the Kingdom of Serbia. However, his main merit was that he was able to recognize the new era and that he directed his brightest grandson Dimitrije Mladenović Gaga towards entrepreneurship and sent him to study in Thessaloniki and Switzerland. Afterwards Dimitrije built the first hydroelectric plants and large cheese workshops in the vicinity of Pirot to finally seal the development of this area with the establishment of Tigar factory during the 30s of the 20th century. With that, he closed the development story that started with the pastures of Stara Planina and ended with the project that keeps Pirot alive and one of relatively more developed towns in this part of Serbia.